

УДК 340.12(477)

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОСТІ В КОНЦЕПЦІЇ СОЛІДАРИЗМУ У ПОГЛЯДАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ ТА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ

Шевченко О.С., здобувач
кафедри теорії та історії держави і права
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню поглядів європейських мислителів на концепцію солідаризму, вияву основних етапів формування західного солідаризму, обґрунтуванню її актуальності для державотворення в Україні.

Ключові слова: солідаризм, процес державотворення, конфронтаційність в суспільстві, «перфектне суспільство».

Статья посвящена исследованию взглядов европейских мыслителей на концепцию солидаризма, определению основных этапов формирования концепции западного солидаризма, обоснованию актуальности концепции солидаризма для создания государства в Украине.

Ключевые слова: солидаризм, процесс создания государства, конфронтационность в обществе, «перфектное общество».

Shevchenko O.S. THE DEVELOPMENT OF STATEHOOD IN THE CONCEPT OF SOLIDARITY IN THE VIEWS OF EUROPEAN THINKERS IN POLITICAL AND LEGAL THOUGHT OF UKRAINE

The article is devoted to theoretical thinking of European thinkers of solidarism in Ukraine and the world, the existence of basic stages of the formation of the Western concept of solidarism, justified the relevance of the concept of solidarism in the process of state formation in Ukraine.

Key words: solidarism, process of state formation, confrontations in society, "perfect society".

Постановка проблеми. Останнім часом проблеми соціальної політики держави стають все більш обговорюваними темами у зв'язку із напруженою політичною та соціально-економічною ситуацією, що склалася не лише в Україні, а й на території Європи. Це, на наш погляд, цілком закономірно, оскільки соціальна політика – невід'ємна складова діяльності сучасної держави, відповідальною за благополуччя, розвиток і безпеку своїх громадян. Загальновідомо, що виважена соціальна політика зберігає стабільність в суспільстві, що дозволяє йому розвиватись без значних потрясінь і революцій. До того ж, соціальна політика є своєрідним «амортизатором» ринкових ризиків, оскільки її основним критерієм виступає рівень суспільної солідарності. Соціальну солідарність можна визначити як згуртованість суспільства, яка характеризується готовністю громадян реалізувати спільні інтереси, вирішити суспільні проблеми. Крім цього, соціальна політика – той інструмент, за допомогою якого влада може впливати на суспільство і отримувати підтримку політичного курсу держави.

Між тим, головна задача державної соціальної політики – знайти світове, правове розв'язання конфліктів і забезпечити «легальну боротьбу» всіх інтересів.

За умов значного наростання загрози конфронтаційності в суспільстві об'єктивно з'являється потреба втілення концепції солідаризму в державі. Врахування всієї складності широкого кола соціальних проблем, прагнення їх подолати, а також потреба дати відповідь на глобалізаційні виклики привертають увагу і державних діячів, і науковців, і широкого суспільного загалу. Проте концепція держави в солідаризмі – тема малодосліджена у вітчизняній юридичній науці. На жаль, вчені оминають її в своїх наукових дослідженнях, створюючи тим самим своєрідний «інформаційний вакуум», що призводить до використання цієї теорії для різного роду некоректних порівнянь, безпідставних негативних оцінок і висновків.

Таким чином, метою даної роботи є висвітлення різних аспектів націєтворчої концепції солідаризму та впровадження її у державну сферу в євроінтеграційних умовах. Для досягнення визначеної мети сформульовано наступні завдання: дослідити теоретичну думку класиків солідаризму, що обумовлено не тільки необхідністю її пізнання як теоретичного феномена, але й сучасними завданнями розвитку української державності; виявити основні етапи формування концепції західного солідаризму та сформулювати власну точку зору на природу українського солідаризму.

Ступінь розробленості проблеми. У 1950-му році в університеті міста Інсбрук (Франція) молодий французький вчений, виходець з України, Володимир-Юрій Данилів захистив дисертацію на ступінь доктора державних наук. Роботу можна назвати комплексним узагальненням існуючих теорій солідаризму, у якій автор виділив основні постулати цього вчення. Одразу після здобуття Україною незалежності учений, в уже поважному віці, включився в наукову дискусію навколо ідеологічного наповнення українського державотворення. У 2000-му році його дисертація була видана в Україні як книга під назвою «Солідарність і солідаризм» [1]. Робота цього автора нині є практично єдиним комплексним дослідженням солідаризму, виданим в Україні.

Останнім часом аналізом солідаризму з його інтерпретацією до українських реалій займалися: Олександр Шморган, Веніамін Сікора та Ернст Заргава. Попри це дослідник, який виявить інтерес до теми солідаризму, неминуче зіткнеться з фактом надзвичайно малої кількості перекладів робіт зазначених вище західних класиків цієї доктрини. З іншого боку, в Україні відомо лише кілька наукових публікацій з цієї теми. Підтвердженням того, що солідаризм є феноменом малодослідженим в українській науці може слугувати ще й те, що в більшості вітчизняних енциклопедій і словниках відсутнє визначення цього поняття.

Виклад основного матеріалу. «Солідаризм (фр. *solidarisme*, від *solidaire* – діючий у згоді) – стратегія мобілізації соціуму в період серйозних криз або загроз. Різко підвищує мобілізаційні можливості соціуму і його ефективність за рахунок синергетичного ефекту, який виникає при усвідомленні різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій. Солідаризм припускає серйозні обмеження (і самообмеження) преференцій еліти соціуму при одночасному збільшенні навантаження на неї. До того ж, обов'язки еліти вважаються первинними, а права й привілеї надаються їй винятково з метою ефективного виконання відповідних обов'язків перед соціумом. Також солідаризм припускає тверду зупинку соціального утримання, паразитизму й зневаги до солідарних типів поведінки на всіх рівнях соціуму. За своєю суттю солідаризм спрямований на виживання й збереження основного ядра соціуму. На державному рівні ідеї солідаризму реалізуються у формі «Солідарної держави» [2].

Однак розуміння сутності даного поняття потребує огляду основних засад його впровадження в науку на рубежі XIX – XX століть. Починаючи з Огюста Конта з його оцінками суспільства як єдиного цілого, солідаризм набув змісту певної форми суспільних зв'язків, що базуються на загальних інтересах.

Варто наголосити, що солідаризм у своєму розвитку бере початок з позитивістської концепції Огюста Конта, хоча сама ідея солідарності може бути датована ще часами Античності. Оскільки сам принцип солідарності є центральним, і у певному сенсі атрибутивним, стосовно державного розвитку, то варто розглянути підходи до даної концепції вчених різних сфер, таких як філософської, соціальної, економічної, політичної, що і характеризують державний солідаризм.

У світовій правовій думці просвітниками ідеї солідаризму вважаються давньоримський політичний діяч Мененій Агріппа та римський імператор Марк Аврелій (роки правління: 161–180 рр. до н.е.), які вперше висловилися про диференціацію функцій суспільства (держави) як цілісної системи.

Згідно з оповідями, в одному з перших зіткнень плебеїв із патриціями в Давньому Римі представник патриців Мененій Агріппа порівняв державу (організм народу) з людським організмом. Обґрунтовуючи висновок про необхідність збереження суспільства та держави, він розповів повсталим у 494 р. до н. е. плебеям байку про частину людського тіла, що обурився проти шлунку. Сучасне йому суспільство Мененій Агріппа уподібнював живому організму, руками якого були плебеї, що живили шлунок цього організму – патриців. А оскільки відділення від шлунку спричиняє неминучу смерть живого організму, то, аналогічно, і відмова плебеїв від виконання ними своїх повинностей була б рівнозначна загибелі держави. Таким чином, Мененій Агріппа умовив повсталих піти на примирення з владою [3; 4].

Подібні думки висловлював і римський імператор Марк Аврелій. Це йому належать слова: «Те саме відношення єдності, яке мають між собою з'єднані частини тіла, мають між собою і розумні створіння, оскільки вони, хоч і відокремлені один від одного, але створені для того, щоб виконувати спільну працю. У цьому сенсі люди функціонують так, як і частини тіла,

хоча й відділені один від одного заради цілого, проте вони служать цілому» [5. с. 91–92; 6].

У творчості державного діяча і мислителя Марка Туллія Ціцерона (роки правління: 106–43 рр. до н.е.) також значне місце посідає державно-правова проблематика. Цим проблемам, зокрема, присвячені такі його праці, як «Про державу» та «Про закони». Цілий ряд політико-правових проблем розглядається і в інших його працях, зокрема «Про обов'язки», а також у численних політичних і судових промовах.

Державно-правові теоретичні погляди Ціцерона сформувалися під значним впливом Платона, Арістотеля, Полібія. Разом з тим він зумів поєднати і узгодити ці вчення з власне римськими традиціями в галузі державно-правової думки, з самотньою історією римської держави і права. Творчо використовуючи ідеї своїх попередників, Ціцерон зумів сформулювати цілий ряд оригінальних і нових положень в галузі теорії держави і права. Державу (*respublica*) Ціцерон визначає, як справу, надбання всього народу (*respopuli*). При цьому він підкреслює, що «народ не будь-яке об'єднання людей, зібраних разом якимось чином, а об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Таким чином, держава у трактуванні Ціцерона виступає не тільки, як втілення загального інтересу всіх її вільних членів, що було характерне і для давньогрецьких концепцій, але і як узгоджене правове спілкування цих членів, як певне правове утворення, «загальний правопорядок». Таким чином, Ціцерон стоїть біля витоків тієї юридизації поняття держави, яка надалі мала багато прихильників, аж до сучасної ідеї «правової держави».

Витоки ж модерного солідаризму як учення про державу та право беруть свій початок з французьких соціалістичних шкіл А. де Сен-Сімона, Ж. де Сисмонді, П.-Ж. Прудона, Ш. Фур'є, в рамках яких розроблялися усляки проекти – як правило, утопічні – майбутніх соціальних устроїв. У працях А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, наприклад, можна віднайти ознаки солідаристського погляду на суспільство як на особливий цілісний організм, розвиток якого повинен вибудовуватись на ідеї виключно мирного співробітництва капіталу і праці, об'єднання людей для спільної трудової діяльності [7].

Цікаво, що в ті часи назву «соціалізм» ніхто не використовував приблизно до середини XIX ст. Цей термін вперше був згаданий Джакомо Джулані лише у 1803 р., а у широкий обіг його ввів у своїх працях французький публіцист П'єр Леру у 1833 р. саме як назву вчення, заснованого на понятті загальнолюдської суспільної солідарності.

На початку термін «соціалізм» був дуже розпливчастим, бо позначав будь-яке соціально спрямоване реформаторство на благо суспільства, тому одразу ж був підхоплений П.-Ж. Прудоном, К. Марксом та іншими, що й стало причиною тривалого існування реформаторської доктрини солідаризму «під одним дахом» з революційними вченнями. Для Карла Маркса соціальні конфлікти – це нормальні й потрібні явища. Марксистський аналіз класової боротьби даної епохи доводить, що соціалізм – це історія боротьби класів: пануючого з експлуатованим. Виходячи з цього, метою держави є панування класу переможця над гнобленим класом. Отже, сутність держави, згідно

з Марксом, – це політичне панування економічно домінуючого класу.

Ситуація почала кардинально змінюватися у 1840-х рр., що пов'язано зі зростанням політичної активності робітничого класу. У 1851 р. солідаризму П. Леру довелося пережити непримиренну суперечку з марксистською теорією класової боротьби, яка набувала в той час значного поширення в Європі. Основна лінія розходження солідаризму П. Леру з марксизмом, яка, власне, і спричинила різку критику його вчення марксистами, полягала в тому, що він обстоював ідею визнання солідарності як основного принципу функціонування єдиного суспільства як цілості з проведенням її у життя за можливістю без політичних потрясінь, на відміну від останніх, які заперечували цю цілісність та проголошували можливість існування солідарності виключно всередині певного суспільного класу, в даному випадку – пролетаріату. Відповідно, й можливість встановлення справедливого суспільства, за визначенням К. Маркса, полягала у встановленні або безкласового (комуністичного) суспільства, або ж гегемонії одного класу над іншим. Внаслідок цього П. Леру та його учнів, що проживали в еміграції, марксиста рішуче не визнавали своїми, а термін «соціалізм» остаточно закріпився виключно за прибічниками теорії Маркса та близьких до неї вчень [8; 9; 10; 11].

Власне юридичного наповнення ідеї соціальної солідарності у Франції набули в працях відомого державно-політичного діяча, лауреата Нобелівської премії миру 1920 р., юриста за фахом, Леона Буржуа, який, будучи депутатом парламенту, сенатором, певний час займаючи посади міністрів народної освіти, юстиції та іноземних справ, голови Ради Міністрів Франції, протягом життя виборював ті соціальні заходи, які в сучасному розумінні вважаються невід'ємною частиною суспільного устрою будь-якої демократичної соціальної держави, а у ті часи були майже відсутні, що нерідко ставало причиною виникнення серйозних конфліктів між різними верствами європейського суспільства. На тих визначних державних посадах, які займав, він мав нагоду втілювати в державне життя свої ідеї, які були реалізовані не лише в законодавстві, але й в інших соціальних інституціях того часу.

Саме ним була запропонована одна з основних теорій французького солідаризму: теорія соціального квазі-контракту. За концепцією Л. Буржуа, якщо між усіма людьми існує договір (квазі-контракт), то це ставить законодавство, особливо соціальне, на нову тверду основу. Виходячи з факту договору, можна логічно вивести не лише всі обов'язки людини і громадянина щодо суспільства, але й обов'язок суспільств а щодо його членів [12].

Для державних соціалістів немає суттєвого антагонізму між класами та індивідами однієї нації. Навпаки, їх згуртовує моральна солідарність, яка стоїть куди вище за економічну. Їх можна побачити у спільності мови, звичаях і соціальних інституціях. Державу слід розглядати як орган моральної солідарності. Для неї всі громадяни рівні; вона повинна дбати про всіх, а передусім про тих, хто відчуває нестатки.

У зв'язку з обговоренням системи солідаризму звернемо увагу на думку енцикліка Папи Лева XIII щодо вчення про правову і благодійну державу. У цьому сенсі держава має завдання

не лише захищати власність, але й дбати про загальне благо, особливо піклуватися про нужденних. Держава як «перфектне суспільство» представляє собою завершення спільної людської діяльності. Подальший розвиток ідеї, що виходив би поза державу, неможливий. Людина – соціальна істота. Відповідно до своєї духовної природи вона прилучається до спільноти. Цей «соціальний природний стан» реалізується в різних формах – родині, громаді, народі тощо. Проте цих форм замало, щоб задовольнити загальне благо. Соціальне життя строкате, і лише держава здатна задовольнити всі людські потреби (матеріальні й духовні). Її «завданням буття» є промошувати земне щастя людського роду. Суттєвим її завданням є дбання про земну вітху людського племені і сприяння його удосконаленню. З цього випливає, що держава діє у сфері людських справ, а Церква – у сфері божественних. Проте обидві спільноти суверенні і самостійні лише у своїй сфері.

«Держава, – пише Папа Лев XIII, – крім того, зобов'язана охороняти трудящих у найрізноманітніших практичних галузях, передусім з огляду на їхнє духовне благо». Це нагадує теорію квазі-контракту Леона Буржуа, за якою сильніші члени суспільства мають підтримувати слабших і піклуватися ними. Державне законодавство має бути упорядковане так, щоб кожний індивід міг повністю реалізувати свою ініціативу, але воно має межі там, де будуть порушені права інших осіб.

Особливу увагу енциклік приділяє державній владі. Він говорить не про якусь конкретну форму уряду, а про державну силу (владу) як поняття. Державну владу Лев XIII виводить від природи і від розуму (подібно до Платона і Франца фон Баадера). Вона повинна стояти на службі народу; кожне зловживання є незаконним. Завдання державної влади, як пише Пій XI, полягає в «охороні народу і всіх його членів», при цьому особливу турботу слід виявляти до слабких і бідних. Державна влада, коли її так розуміти і застосовувати, виконує своє завдання і є справжнім слугою народу. Вона стає божественним і справедливим авторитетом, який знаходить своє джерело в природному праві. Все позитивне законодавство, яке виводить свої форми від природного права, є справедливим і творчим. Завданням держави є видавати закони і забезпечувати порядок. Проте держава не творить право, на неї лише покладено завдання виявляти природне право і припасовувати його до даних конкретних відношень у суспільстві. У цьому сенсі обидва енцикліка говорять про природне право. У природному праві й справедливості вони вбачають вічні постулати, на які держава мусить спиратися [1, с. 136–139].

Закінченого ж вигляду концепція правового солідаризму набула в працях французького вченого-правника, професора університету в Бордо, Леона Дюгі, який вперше застосував в галузі права той метод, що колись був застосований його великим співвітчизником Декартом у філософії: спочатку піддати сумніву всі попередні забобони, що накопичилися за століття, критично усунути функції, а потім, знайшовши тверду підставу в одному, об'єктивно обґрунтованому істотному факті, нарешті побудувати свою систему [11; 12].

Леон Дюгі проголошував тезу, що «публічна влада є просто фактом». Держава в її традиційних формах колективності зникає, її місце

посідає новий державний лад – «більш гнучкий, більш гуманний, такий, що більше захищає індивіда». Цей лад базується на двох елементах. Перший – це концепція соціальної норми (входить до корпусу об'єктивного права), яка ґрунтується на «факті взаємної залежності», що об'єднує все людство взагалі й членів малої соціальної групи зокрема (соціальна норма для слабких і сильних, для великих і малих, для правлячих і залежних). Другим елементом є децентралізація (або синдикальний федералізм), іншими словами, перенесення уваги від публічної влади на самоврядне суспільство, що відповідно мало б призвести до децентралізації права, яке розумілося як регламентація діяльності професійних союзів та інших громадських організацій [12].

Першим українським солідаристом можна назвати Тараса Шевченка. У своїх творах він окреслює недоліки розділеного соціуму, духовно збіднілої еліти, класового егоїзму і відсутність відповідальності. «Доборолась Україна до самого краю. Гірше ката свої діти тебе розпинають» [13, с. 146], – зауважує Шевченко про ставлення тогочасного народу до України. Він ставить за приклад ідеалізований устрій Козаччини, змальовуючи втрачений ідеал соціальної гармонії та національної величі: «Було колись – в Україні ревіли гармати; було колись – запорожці. Вміли панувати» [13, с. 37]. Шевченко пророкує своїм землякам світле майбутнє через загальну солідарність: «Обніміте, брати мої, найменшого брата – нехай мати усміняться, заплакана мати» [13, с. 147]. Практично в кожному творі Кобзар закликає українців бути спільниками: не ділити життя й батьківщину, а разом іти до загального блага. У часи національного поневолення Шевченко пропонує українцям силовий метод зміни наявного соціального стану – «повставати й рвати кайдани» [13, с. 153]. Як солідаристичний ідеал пропонує «сім'ю вольну, нову» [15, с. 153]. Сім'я, кровна спорідненість – це перший ступінь суспільної солідарності. Суспільство – народ – він хоче бачити сім'єю без протиріч, міжкласової відчуженості та наявної спорідненості, а також зі спільною цінністю – Україною.

Ідеї солідаризму розвивалися також у середовищі української еміграції. Зокрема, солідаризм був офіційною ідеологією ОУН(м) (мельниківського крила Організації українських націоналістів) впродовж чверті століття – у 1947–1972 рр. Серед помітних ідеологів солідаристського або близького консервативно-солідаристського спрямування можна назвати С. Липінського, Д. Донцова, Ю. Липу, О. Бодуйника, В. Даниліва, а також активістів «Союзу гетьманців-державників» – соратників гетьмана Павла Скоропадського. У цьому середовищі існувала думка, що солідаризм особливо близький українському суспільству, зважаючи на великий час бездержавності України і відсутності сильної моноцентричної влади, що виявляється і у давньому досвіді запорізького козацтва, і у більшій близькості до нас часи – махновському русі.

Ідеологія солідаризму має на увазі, що ідеальна держава – це «не нічна варта», як при лібералізмі, не командир, як при диктатурі, у консервативних ідеологіях або в тоталітарних різновидах соціалізму. Ідеальна держава має бути соратником і партнером для амбітних класів, співучасником у проекті розвитку – «світлофором на перехресті, який не дає машинам

зіткнутися, але в подальшому надає водіям можливість їхати туди, куди їм треба» [14].

Таким чином, межу ХХ ст. солідаризм переступив як вже сформоване вчення про державу і право. Це була альтернатива інтелектуальній ситуації, що склалася в тодішній Західній Європі, в якій перші солідаристи висунули нескладні та досить очевидні аргументи: «Так, у світі є суперечності: між різними народами, суспільними групами і тому подібне. Але є спільність інтересів та шляхів, вона набагато важливіша. Спільність народів, що живуть разом або поруч; працівників і господарів одного підприємства. І треба намагатися зрозуміти: солідарність – основа всякого розвитку. І якщо ми зрозуміємо це, життя на землі стане більш стерпним. Солідаризм забезпечить народам стабільне буття, неуцільний прогрес» [12].

Висновки. На різних прикладах ми побачили, який вплив має солідарність на процес суспільного розвитку, а також державотворення. Можливо навіть сказати, що ідея солідаризму проникає в усі людські сфери. Сьогодні, в умовах існування Європейського Союзу, факт солідарності – це незамінний чинник у побудові, підтримці та збереженні солідарної держави.

Таким чином, це дослідження дозволило нам дійти висновку з приводу того, що солідарність є обов'язком, який випливає з приналежності до суспільства, а саме як квазі-контрактивний обов'язок, який у крайньому випадку був би виконаний за допомогою державної сили. Проаналізувавши основні етапи формування концепції західного солідаризму, а також дослідивши теоретичну думку класиків солідаризму, вдалось сформувати власну точку зору на природу українського солідаризму. Держава, згідно з солідаризмом, є витвіром або продуктом соціальних інстинктів, вона є необхідною і найвищою формою людського співжиття, одним із феноменів природного права, який ґрунтується на розумі.

Вважаємо, що збереження державності в Україні та її виходу з глибокої політичної, економічної і соціальної кризи можливе шляхом реалізації ідеї солідаризму як однієї з важливих ідеологічних концепцій.

Український солідаризм є концентрованим вираженням української національної ідеї на сучасному етапі розвитку людської цивілізації, а професіоналізм, моральність, відповідальність політиків та управлінців – найважливішим елементом державної влади. І саме державна ідеологія солідаризму може стати чинником консолідуючого суспільства, одним із механізмів інноваційної модернізації України, засобом реалізації суспільного діалогу та соціального партнерства між владою і суспільством.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм / В.-Ю. Данилів; пер. з нім. І. Андрущенко, Д. Павлюк. – К.: KM Academia, 2000. – 152 с.
2. Солідаризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org>.
3. Аврелий В. Манений Агриппа Ланат / В. Аврелий // Ознаменитых людях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gumer.info/bibliotek_buks/History/Avr_ZnL/18.php.
4. Учреждение народных трибунов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://myths.su/contе/Uchrezhdenie-narodnyih-tribunov.html>.
5. Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм / В.Ю. Данилів; пер. з нім. І. Андрущенко, Д. Павлюк. – К.: KM Academia, 2000. – 152 с.

6. Протасова С.Д. Антонинъ, Марк Аврелий. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 12 т. / В.М. Караев, М.Н. Хитров. – М. : Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1 : Биографии. – 675 с.
7. Кирилук Ф.М. Політологія Нової доби : [посібник] / Ф.М. Кирилук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 315 с.
8. Горбач Н.Г. Що таке солідаризм? / Н. Горбач. – Львів : Камінь, 2007. – 412 с.
9. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений : [учебник] / В.С. Нерсесянц. – М. : НОРМА–ИНФРА–М, 2010. – 569 с.
10. Трухманов В.Г. Європейський солідаризм [Електронний ресурс] / В. Трухманов. – Режим доступу : // www.newua.org.ua/index.php?nma=catalog&fla=stat&cat_id=3&page=1&nums=13.
11. Вошинин И.Д. Солідаризм и право [Електронний ресурс] / И.Д. Вошинин. – Режим доступу : // www.ntsrs.ru/solidarizm.html.
12. Тимошенко В.І. Солідаризм. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 5 : П-С. – 541 с.
13. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1999. – 672 с.
14. Солідаризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://hghltd.yandex.net/yandbtr?fmode=inject&url=http%3A%2F%2Ftr-solidarnist.com%2F171&tld=ua&lang=uk&la=1449209728&tm=1453031312&text=аналіз%20солідаризму%20в%2021%20столітті&110n=ru&mime=html&sign=91a434f46ac143fcc5576e8-72a8f3d81&keyno=0>.